

Defensie is nu Europese *Chefsache*

Dick Zandee

De Europese Raad van december 2013 heeft het belang van defensie voor de Europese veiligheid benadrukt. Een marsroute is vastgesteld voor versterking van het beleid, de capaciteiten en de defensie-industrie. De uitkomsten zijn positief, maar de echte toets van het succes ligt in de uitvoering.

De Europese Raad (ER) heeft gesproken: *Defence matters*. Het is de kortste openingszin ooit in de Conclusies.¹ Eerder, in maart 2013, hield ER-voorzitter Herman Van Rompuy een toespraak op de jaarlijkse conferentie van het Europees Defensie Agentschap (EDA) met het thema *European Defence Matters*. Bij die gelegenheid schetste hij de grote lijnen van het debat dat de ER op 19 december zou houden. Van Rompuy stelde dat de discussie niet beperkt moest blijven tot het Gemeenschappelijke Veiligheids- en Defensiebeleid (GVDB). Hij sprak over “the state of defence in Europe” als relevant voor de veiligheid van Europa, de krijgsmachten en de defensie-industrie. De voorzitter zette in maart ook de toon wat betreft de wenselijkheid van een pragmatische aanpak. Aan het eind van zijn toespraak benadrukte Van Rompuy dat

“my aim is not to produce yet another strategic paper ahead of the December summit. What we need are tangible projects: all initiatives, whether bilateral or trilateral or in group, are welcome! (...) We must be pragmatic. This is the way European defence, like the Union itself, is being built: pragmatically.”²

Na vele maanden van voorbereidend werk, behandeling van rapporten van EU-Hoge Vertegenwoordiger (HV) Catherine Ashton en van de Europese Commissie³, informele discus-

sies en Raadsvergaderingen van de EU-vakministers van Buitenlandse Zaken, Defensie en Economische Zaken lag de bal weer bij Van Rompuy eind 2013. Wat zijn de resultaten? Hieronder een beoordeling van acht belangrijke punten, op de schaal van 1 tot 10, afgesloten met een conclusie.

1. Europese Raad als toezichthouder

Contrair aan eerdere besprekingen (2005, 2008) heeft de ER van afgelopen december alle relevante aspecten van defensie — operaties, capaciteiten, industrie en technologie — tegelijk behandeld. Dat is grote winst. Vraag en aanbod zijn twee zijden van dezelfde munt. Operaties en capaciteiten zijn niet los te zien van technologieontwikkeling en industriële productie. Alleen de ER kan het totale overzicht beoordelen en bewaken, immers vakministers verzanden veelal in hun eigen domein en komen daarbij soms te eenzijdig op voor ‘hun belangen’.

Defensie is Europese *Chefsache* geworden. Dat is van groot belang omdat het thema *Defence matters* meer steun krijgt dan van de vakministers alleen die bovendien vaak achterhoedegevechten leveren tegen de machtige ministers van Financiën. In juni 2015 zal de ER de voortgang van de besluiten beoordelen en bijsturen wanneer nodig. Ook dat

is winst. Het voorkomt eenmalige aandacht van het hoogste politieke niveau met vervolgens een gebrek aan *follow-on*, zoals in het verleden het geval was.

Beoordeling: 9

2. Strategie

Van Rompuy, Ashton en de Commissie verwezen naar de veranderde strategische context waarin de Amerikaanse aandacht verschuift naar Azië. Europa draagt nu meer verantwoordelijkheid voor de veiligheid in de eigen achtertuin (vooral Afrika). De HV sprak in haar rapport zelfs over de EU als “security provider”, inclusief door “projecting power” — woorden die in het verleden taboe waren. Je zou dus verwachten dat de veranderde geostrategische context heeft geleid tot het besluit de Europese Veiligheidsstrategie (EVS) uit 2003 (aangepast in 2008) te vernieuwen. Sommige lidstaten waren hiervan voorstander, maar het risico dat deze exercitie zou eindigen in onenigheid — en op die wijze het debat op de Top zou verstoren — was simpelweg te groot. Vooral het Verenigd Koninkrijk zag weinig in herziening van de EVS. Daarmee zou het vraagstuk van de ambities van de EU op defensiegebied centraal zou komen te staan — een onderwerp waarmee premier David Cameron niet graag uit Brussel wilde terugkeren naar Londen. Hij benadrukte dan ook dat de NAVO de belangrijkste organisatie voor de veiligheid bleef en dat de oprichting van een Europees leger uit den boze was. Alsof het laatste aan de orde was. Het ging zelfs NAVO-secretaris-generaal Rasmussen te ver. In een reactie op Cameron’s uitspraak stelde hij dat “a strong Europe also means a strong NATO”. Wanneer de Europese landen hun militaire capaciteiten verbeteren, is dat immers goed voor beide organisaties.⁴

Van Rompuy vermeed de confrontatie, maar de ER-Conclusies bevatten wel de opdracht aan de HV “to assess the impact of changes in the global environment, and to report to the Council in the course of 2015 on the challenges and opportunities arising for the Union”. Hiermee is toch een aanzet gegeven voor herziening van de EVS. Een fraaie diplomatieke oplossing: ‘we noemen het beestje niet bij naam, maar we gaan het wel doen’, al moet nog blijken of het werk tot een nieuwe strategie leidt of beperkt blijft tot een analyse van de gewijzigde situatie in de wereld. Van belang is ook dat de opdracht zich in de tijd uitstrekt tot na de wisseling van alle topposities in de EU (2014) en de Britse nationale verkiezingen (waarschijnlijk in mei 2015). De lidstaten zijn bijeengehouden en er is tijd gekocht. Wie weet wat er over ruim een jaar mogelijk is.

Beoordeling: 7

3. Operaties

De Franse President François Hollande kwam met een specifieke doelstelling naar Brussel: meer Europese solidariteit voor de interventies in Afrika waarvoor Parijs grotendeels de kosten draagt. Met de Nederlandse deelname aan de VN-missie in Mali kon premier Rutte achterover leunen. Frankrijk wil echter bijdragen van meerdere landen, met troepen of in de vorm van financiële ondersteuning. Het laatste liep vooralsnog op niets uit. Hollande keerde met een lege portemonnee terug naar Parijs. Zijn oproep voor Europese militaire bijstand voor crisisbeheersing in de Centraal-Afrikaanse Republiek kreeg meer gehoor. Inmiddels is besloten dat de EU een operatie gaat opzetten voor de bescherming van de humanitaire hulpverlening in de hoofdstad Bangui. Voor dit soort operaties bestaat beperkte gemeenschappelijke financiering onder het *Athena*-mechanisme. Op aandringen van Frankrijk gaat onderhandeld worden over uitbreiding van *Athena*. Wellicht kan ook het gemeenschappelijke *start-up fund*, een ongebruikt artikel in het Verdrag van Lissabon, bij de besprekingen aan de orde komen. Het resultaat van eerdere discussies in de EU (en de NAVO) over meer financiële *burden sharing* bij operaties stemt overigens niet tot optimisme. De internationale solidariteit stopt meestal waar de discussie over uitbreiding van de gemeenschappelijke financiering van crisisbeheersingsoperaties begint.

De ER over defensie heeft de lidstaten bijeengehouden en er is tijd gekocht

De ER heeft krachtige steun gegeven aan versterking van de *comprehensive approach* waarvoor Ashton en de Europese Commissie voorstellen hebben gedaan.⁵

In de afgelopen jaren is voortgang gemaakt met de afstemming van de inzet van alle beschikbare EU-capaciteiten in crisisgebieden, van militaire en civiele GVDB-operaties tot communautaire middelen zoals humanitaire noodhulp, ontwikkelingssamenwerking en wederopbouw. De Hoorn van Afrika is hiervan een voorbeeld.⁶ Toch blijven er fricties tussen de verschillende actoren en daarom is het goed dat de hoogste politieke leiders in de EU de noodzaak van gezamenlijke inspanningen onderstrepen en bewaken.

Een ander thema, dat de defensie-ministers in de aanloop naar de ER uitvoerig hebben besproken, betreft de *EU Battle Groups*. Deze militaire formaties zijn een katalysator geweest voor multinationale militaire samenwerking, maar inzet is

uitgebleven terwijl zich daarvoor vele geschikte situaties voordeden (en voordoen). Landen, waaronder Nederland, hebben aangedrongen op een flexibeler concept voor de *Battle Groups*, onder meer door hun samenstelling meer modulair te maken. Daarmee kunnen uiteenlopende *force packages* mogelijk worden, toegesneden op specifieke situaties. Andere inzetopties zoals *force protection*, bijvoorbeeld bij risicovolle humanitaire missies, verdienen eveneens overweging. Besluiten zijn niet genomen. De HV mag alle ideeën en voorstellen gaan uitwerken — een nogal mager resultaat na een jaar van debat.

Beoordeling: 6

4. Capaciteiten

Het Europese Defensie Agentschap (EDA) kampt al jaren met het probleem van brede declaratoire steun en toenemende taken maar een stagnerend budget.⁷ Dat neemt niet weg

*De ER heeft reeds
geboekte voortgang
verder versterkt*

dat onder leiding van het Agentschap vier projecten zijn uitgewerkt die aan de EU-staatshoofden en -regeringsleiders zijn voorgelegd. De ER heeft in sommige gevallen verdergaande richtlijnen vastgesteld. Zeer positief is het besluit dat er

één Europees onbemand vliegtuig komt ter opvolging van de huidige generatie MALE-UAVs in de periode 2020-2025.⁸ Dit besluit moet voorkomen dat binnen Europa opnieuw industriële fragmentatie optreedt, resulterend in verschillende systemen. Geen herhaling van de productie van drie moderne jachtvliegtuigen (Eurofighter, Gripen, Rafale), maar bundeling van technologische en industriële innovatie op Europees niveau. Het besluit is tevens een voorbeeld van samenvoeging van behoeften, bevordering van technologisch onderzoek en behartiging van economische belangen.

Een ander succes betreft het project voor bijtanken in de lucht (*Air-to-Air Refuelling-AAR*), dat een Nederlands accent heeft. De Koninklijke Luchtmacht zal rond 2020 de huidige KDC-10-tankervliegtuigen moeten vervangen. Het EDA-project voor AAR, geleid door ons land samen met Duitsland en Frankrijk, heeft onder meer ten doel van een Europese *pool* van *Multi-Role Tanker Transport* (MRTT)-vliegtuigen op te richten — vergelijkbaar met de *pooling* van grote transportvliegtuigen dat eerder succesvol in NAVO-verband

is ontwikkeld.⁹ Frankrijk heeft een netto bijdrage aangeboden in de vorm van een Airbus A330 MRTT. De kans dat de Europese AAR-vloot uit dit type toestel gaat bestaan is dan ook groot, hoewel het besluit hierover nog niet is genomen.

De twee resterende projecten betreffen satellietcommunicatie — waarvoor de landen met eigen militaire capaciteiten zich aaneen hebben gesloten — en cyber. Op het laatste onderdeel is nog wel verdere besluitvorming nodig. De tekst spreekt over ontwikkeling van een *roadmap* en concrete projecten gericht op opleidingen en oefeningen — zeker gewenst maar nogal magertjes wanneer we het grote gebrek aan Europese afstemming voor de bestrijding van cybergevaaren in acht nemen.¹⁰

Beoordeling: 8

5. Defensieplanning

De EU ontbeert niet alleen een definitie van de ambities voor operaties ('waar moeten we wat kunnen met welke maximale omvang?'). Het ontbreekt evenzeer aan gecoördineerde defensieplanning — de afstemming tussen de lidstaten van hun nationale besluiten over de toekomst van hun krijgsmachten. Dit geldt overigens ook voor de NAVO omdat de lidstaten het 'NATO Defence Planning Proces' meestal achteraf benutten, nadat de nationale besluiten zijn genomen.

De golf van bezuinigingen in recente jaren heeft de effecten van de gebrekkige afstemming van defensieplannen vergroot. In sommige gevallen zijn capaciteiten geheel afgestoten (zoals de Leopard 2-tanks in Nederland). De kritiek op dergelijke unilaterale beslissingen is toegenomen, al valt op dat landen vooral elkaar verwijten maken maar zelden de hand in eigen boezem steken. Wel is een begin gemaakt met directe coördinatie tussen naaste partnerlanden. Het gaat daarbij tot nog toe eerder om projecten dan om systematische afstemming van de complete defensieplannen. De defensiesamenwerking tussen Frankrijk en het VK, Duitsland en Nederland en in Beneluxverband zijn voorbeelden. Maar deze bilaterale of regionale clusters — hoe nuttig ze ook zijn voor praktische verdieping van defensiesamenwerking — schieten tekort waar het EU- en NAVO-behoeften betreft. Clusters kunnen immers onderling dupliceren of de verkeerde prioriteiten stellen voor verbetering van Europese militaire capaciteiten. De ER heeft dit probleem onderkend. De HV en het EDA dienen voor eind 2014 een "appropriate policy framework" voor te leggen ter bevordering van meer systematische en langetermijnsamenwerking. Het is een lastige opdracht. De HV en het EDA moeten laven tussen collectieve en nationale belangen, waarbij hoofdsteden zich

(veelal te gemakkelijk) beroepen op hun soevereiniteit op defensiegebied. De oplossing ligt mogelijk in een licht monitor- en toetsingssysteem zonder veel extra Brusselse bureaucratie.¹¹

Beoordeling: 7

6. Extern-intern

Externe en interne veiligheid zijn steeds nadrukkelijker verweven. Instabiliteit en conflicten in het Midden-Oosten en noordelijk Afrika brengen terrorisme, illegale immigratie en grensoverschrijdende criminaliteit naar Europa. Cyberaanvallen zijn dagelijkse kost en kunnen uit elke hoek van de wereld komen. In het nationale beleid heeft de verwevenheid van externe en interne veiligheid gevolgen voor de krijgsmacht die in toenemende mate politie en justitie ondersteunt. In Nederland is dit onder andere vastgelegd in het kader van de Intensivering Civiel-Militaire Samenwerking. Een fors deel van de krijgsmacht is voortdurend beschikbaar voor nationale taken. Politie, justitie en andere civiele instanties doen regelmatig een beroep op de gespecialiseerde middelen en kennis voor opsporing van vermiste personen of delinquenten, voor dijkbewaking of

assistentie bij het blussen van heidebranden maar ook voor onderschepping van drugstransporten.

Op Europees niveau neemt het belang van de relatie externe-interne veiligheid evenzeer toe. Het roept om meer gecoördineerde of zelfs geïntegreerde Europese actie, maar de EU stuit op de opgetrokken juridische en organisatorische muren uit het verleden. Voor het externe optreden (*Foreign Policy & Defence*) zitten de lidstaten aan het stuur, terwijl voor de interne veiligheid (*Freedom, Security, Justice*) nagenoeg alle regelingen en instrumenten communautair zijn. In sommige lidstaten ligt het vraagstuk politiek gevoelig. Vooral in Duitsland bestaat grote terughoudendheid tegen te nauwe samenwerking van civiele en militaire actoren uit angst voor 'militarisering' van de binnenlandse veiligheid.

De ER heeft de toenemende verwevenheid van externe en interne veiligheid benadrukt. Twee belangrijke beleidsdocumenten — *het EU Cyber Defence Policy Framework* en de *EU Maritime Security Strategy* — dienen in 2014 gereed te zijn. Over nauwere afstemming tussen het GVDB en de Europese *Freedom/Security/Justice*-sector is de ER minder uitgesproken. Hier ligt nog een wereld te winnen¹², maar dan zal de ER het lef moeten hebben om ook de juridisch-institutionele

kloof tussen beide kampen te verkleinen. Dat vereist veel moed in een ongunstig politiek klimaat. Het lijkt dan ook niet te gebeuren in de nabije toekomst.

Voortgang is er wel waar het afstemming betreft van de ontwikkeling van civiele en militaire capaciteiten, een trend die in 2005 door het EDA op gang is gebracht op gebieden als communicatie, waarneming en transport. Door Brits toedoen zijn de Conclusies op dit punt afgezwakt maar vermelding van de Europese Commissie bij projecten als onbemande vliegtuigen en satellietcommunicatie betekent 'groen licht' voor de ingeslagen weg. Het voorstel van de Commissie om eigen *dual-use*-capaciteiten aan te schaffen en te exploiteren heeft de eindtekst niet gehaald, maar een blokkade is evenmin opgeworpen. Ook hier geldt: het proces is reeds gaande — denk aan *Galileo* en *Copernicus*¹³ — en deze trend zal zich voortzetten. Dat is een goede zaak want het verbetert civiel-militaire standaardisatie, voorkomt onnodige duplicatie tussen civiele en militaire organisaties en bespaart belastinggeld.

Beoordeling: 7

7. Technologie

Technologie-investeringen in Europa lopen ver achter bij de Verenigde Staten. Wat betreft de defensie-uitgaven voor technologieontwikkeling bedraagt verhouding ongeveer 1:6. Echter, in de VS is het Pentagon de hoofdaanjager van technologieonderzoek, terwijl in Europa civiele

instanties het overgrote deel financieren. Bovendien is de tijd voorbij dat militair onderzoek leidend was. Civiel en vaak commercieel gestuurd onderzoek op gebieden als IT, duurzame energie en materialen, waarneming en communicatie is bepalend geworden. De Europese Commissie zet het eigen onderzoek voort in het programma Horizon 2020 met een budget van 80 miljard euro. Zoals bij het vorige programma¹⁴ is een deel van de projecten gericht op technologieontwikkeling voor *dual-use*. Ook het Europese Ruimtevaart Agentschap voert in Noordwijk (ESTEC) onderzoek uit dat nuttig kan zijn voor militaire toepassing. Opnieuw is synergie te creëren tussen militaire en civiele gebruikers.

De ER heeft de voorstellen van de Commissie om *Horizon 2020* te benutten voor versterking van *dual-use*-onderzoek omarmd. Uitvoering zal plaatsvinden in nauwe samenwerking met het EDA zodat prioriteit wordt gegeven aan de meest cruciale technologieën.¹⁵ Bovendien heeft de ER het voorstel van de Commissie voor haar financiële ondersteuning van *dual-use*- (defensie)projecten van de lidstaten goedgekeurd. Dit is een doorbraak. Binnen de Commissie maar ook in sommige lidstaten bestond verzet tegen deze ontwikkeling omdat op deze wijze het Uniebudget via een achterdeur defensietechnologie gaat financieren. De *preciezen* in de leer — voorstander van blijvende scheiding tussen militair en civiel — hebben het afgelegd tegen de *rekkelijken*.

Beoordeling: 8

8. Markt & industrie

Ook onder het Verdrag van Lissabon blijft de defensie-industrie uitgezonderd van de open markt. Artikel 346 staat toe nationale veiligheidsbelangen in te roepen om defensiematerieel nationaal aan te besteden. Wel is sinds 2011 een richtlijn van kracht die beoogt artikel 346 uitzondering in plaats van regel te maken.¹⁶ Of dit lukt is nog niet duidelijk. Het effect van de richtlijn is eerst over een aantal jaren vast te stellen. In haar bijdrage voor de ER heeft de Commissie het offensief hervat tegen compensatieorders (*offsets*), die vooral van belang zijn voor kleinere lidstaten die geen grote defensiebedrijven op hun grondgebied huisvesten. De Commissie vindt dat *offsets* de open markt verstoren en strijdig zijn met de Europese wetgeving. Dat de defensie-markt nog steeds geen onderdeel is van de open markt doet kennelijk niet ter zake. Je zou ook kunnen oordelen dat de Commissie de zwakste plek het eerst aanpakt, immers de grote industrielanden maken bijna geen gebruik van compensatieorders omdat de toeleverende bedrijven zich eveneens op hun grondgebied bevinden.

Katern: Beschouwing

In de aanloop naar de ER hebben lidstaten met kleine defensiebedrijven zich danig geroerd. Polen trad op als woordvoerder. Het offensief heeft enig succes gehad. De ER benadrukt niet alleen het belang van *Small and Medium-sized Enterprises* (SMEs) maar heeft de Commissie ook opdracht gegeven extra maatregelen te ontwikkelen om de toegang van deze bedrijven tot markten in andere lidstaten (lees: de grote landen) te verbeteren. De Commissie zal ook de vorming van regionale SME-netwerken en strategische industrieclusters gaan bevorderen — vergelijkbaar met de clusters die ontstaan tussen verschillende nationale krijgsmachten. Ten slotte zullen SMEs (=Midden- en Kleinbedrijf-MKB) hulp krijgen om meer gebruik te kunnen maken van Europese budgetten zoals het structuurfonds.

Beoordeling: 7

Conclusie

De realist Van Rompuy heeft vooraf goed ingeschat wat bereikbaar was. Zijn inzet op praktische resultaten was verstandig, omdat de Europese landen hopeloos verdeeld blijven over Europa als *security actor* en de daarvoor benodigde middelen, vooral wat betreft de omvang en aard van de militaire capaciteiten. Binnen deze bandbreedte heeft de Europese Raad het maximale bereikt wat politiek haalbaar was en wellicht op een aantal punten meer dan verwacht. Zeker wat betreft capaciteiten heeft de ER reeds geboekte voortgang verder versterkt, zoals voor de ontwikkeling van onbemande vliegtuigen. Van groot belang is ook de civiel-militaire samenwerking. De *comprehensive approach* krijgt hierdoor ook steeds meer gestalte in capaciteitsontwikkeling. Ondanks verzet van sommige lidstaten is de rol van de Europese Commissie op defensiegebied toegenomen, niet alleen op de domeinen van markt en industrie maar ook wat betreft onderzoek en ontwikkeling van *dual-use*-capaciteiten.

Nu komt het aan op de uitvoering. Daarbij zullen gestaalde kaders zich weer verzetten en op de rem trappen. Iedereen moet bij de les blijven en daarvoor is blijvende betrokkenheid van de ER — toetsing van de voortgang en bijsturing — cruciaal. Het resultaat is positief. Het gemiddelde rapportcijfer komt uit op een 7,4. Menig examenkandidaat zou daarmee tevreden zijn.

1. *European Council 19|20 December 2013 Conclusions*, EUCO 217/13, Brussels, 19 December 2013.
2. *Defence in Europe: pragmatically forward*, speech by President of the European Council Herman Van Rompuy at the annual conference of the European Defence Agency "European Defence Matters", Brussels, 21 March 2013.
3. *Preparing the December 2013 European Council on Security and Defence – Final Report by the High Representative/ Head of the EDA on the Common Security and Defence Policy*, Brussels, 15 October 2013; *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Towards a more competitive and efficient defence and security sector*, COM(2013) 542/2, Brussels, 24 July 2013.
4. 'NATO-EU: a strong Europe is also a strong NATO, Rasmussen points out', in *Europe Diplomacy & Defence*, No. 663, 21 December 2013. Voorafgaand aan het defensiedebat sprak de ER met secretaris-generaal van de NAVO Rasmussen.
5. *Joint Communication to the European Parliament and the Council – The EU's comprehensive approach to external conflict and crises*, JOIN(2013) 30 final, Brussels, 11.12.2013.
6. Zie onder meer: Drs. A.G.D. van Osch – luitenant-generaal der artillerie b.d., 'Het toenemende belang van de Europese Unie voor veiligheid en defensie', in *Militaire Spectator*, Jaargang 182 nummer 12 – 2013.
7. In november stelden EU-defensie ministers het EDA-budget 2014 vast op 30,5 miljoen euro. Voor het vierde jaar op een rij blijft dit budget nominaal bevroren. Door de gemiddelde inflatie in de EU van ongeveer drie procent per jaar is het EDA-budget inmiddels zo'n 12 procent verminderd.
8. Medium Altitude Long Endurance-Unmanned Aerial Vehicles, onbemande systemen zoals het huidige type Reaper dat ook Nederland gaat aanschaffen.
9. Het *Strategic Airlift Capability* op luchtbasis Pápa in Hongarije beschikt over drie Boeing C-17-transporttoestellen.
10. Zie: Margriet Drent, Kees Homan, Dick Zandee, *Civil-Military Capacities for European Security*, Clingendael Report, December 2013.
11. Zie: Margriet Drent, Kees Homan, Dick Zandee, *Bold Steps in Multinational Cooperation – Taking European Defence Forward*, Clingendael Report, May 2013.
12. Zie voetnoot 10.
13. Galileo is het Europese satellietstelsel voor positiebepaling, bedoeld voor civiel gebruik (zoals de transportsector) maar het kan evenzeer benut worden voor militaire doeleinden. Copernicus – ook bekend als *Global Monitoring for Environment and Security* (GMES) – is een servicesysteem voor optimaal gebruik van satellietobservatie. Ook hier kunnen gebruikers civiel of militair zijn.
14. Het *7th Framework Programme* (2007-2013).
15. Deze afstemming vindt plaats sinds de start van het EDA, maar krijgt steeds meer aandacht en structuur.
16. *Directive 2009/81/EC*.

Dick Zandee is als onderzoeker verbonden aan het Instituut Clingendael.

Wilt u reageren? Mail de redactie:
redactie@atlcom.nl.